

Ανιχνεύοντας τη γλωσσική μεταβολή και συνέχεια στο δημοτικό τραγούδι της Κρήτης: το λεξικογραφικό έργο της Σοφίας Κοκολάκη-Αντωνίου¹

Μαρία Γ. Κοκολάκη

Περίληψη

Η σχέση μεταξύ γλώσσας και πολιτισμού είναι πολυεπίπεδη, καθώς ο πολιτισμός αντανακλά και διαμορφώνει τη γλώσσα και αντίστροφα. Εντάσσοντας στο πλαίσιο της παραδοσιακής γνώσης την οπτική της λαϊκής έντεχνης δημιουργίας και της γλώσσας, θα παρουσιάσουμε στοιχεία του λεξικογραφικού έργου της Σοφίας Κοκολάκη-Αντωνίου, το οποίο μελετά το κρητικό ιδίωμα και τις Ιταλοβενετικές και Αραβο-τουρκικές γλωσσικές επιδράσεις, όπως αποτυπώνονται στο δημοτικό τραγούδι της Κρήτης.

Λέξεις κλειδιά: Παραδοσιακή γνώση, γλώσσα, δημοτικό τραγούδι, Σοφία Κοκολάκη-Αντωνίου

Tracing the linguistic change and continuity in the folk song of Crete: the lexicographic work of Sofia Kokolaki-Antoniou

Maria G. Kokolaki

Abstract

The relationship between language and culture is multi-layered, as culture reflects and shapes language and vice versa. Integrating into the framework of traditional knowledge the perspective of folk-art creation and language, we will present elements of the lexicographic work of Sofia Kokolaki-Antoniou, which studies the Cretan idiom and the Italo-Venetian and Arab and Turkish linguistic influences, as reflected in the folk song of Crete.

Key-words: Traditional knowledge, language, folk song, Sofia Kokolaki-Antoniou

¹ Το παρόν αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ομιλίας της γράφουσας που δόθηκε στο πλαίσιο της εσπερίδας «Λασιθιώτες Λεξικογράφοι», η οποία διοργανώθηκε από τον Δήμο Αγίου Νικολάου Κρήτης (8 Νοεμβρίου 2013).

Εισαγωγή

Ο δεσμός μεταξύ γλώσσας και πολιτισμού είναι αναμφισβήτητος, στενός και πολυεπίπεδος. Ο πολιτισμός αντανακλά και διαμορφώνει τη γλώσσα και αντίστροφα, αντανακλάται και διαμορφώνεται σε αυτή και από αυτή. Ο Brown (1994: 165) περιγράφει τη σχέση αυτή ως εξής: «Μια γλώσσα είναι μέρος ενός πολιτισμού και ένας πολιτισμός είναι μέρος μιας γλώσσας. Αυτά τα δύο είναι περίπλοκα συνυφασμένα, έτσι ώστε να μην μπορεί κανείς να τα διαχωρίσει χωρίς να χάσει τη σημασία ούτε της γλώσσας ούτε του πολιτισμού».

Η έννοια του πολιτισμού θεωρείται συνήθως μια σύνθετη διαδικασία, που σχετίζεται με όλους τους τύπους ανθρώπινης πνευματικής, συμπεριφορικής και υλικής δραστηριότητας και οργάνωσης. Επιπλέον, η πολιτισμική γνώση, δηλ. η γνώση του ή για τον πολιτισμό (βλ. Geertz, 1966) και οι πολιτισμικές πρακτικές μεταδίδονται μέσα από την αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμων και μέσω του χρόνου (Ellen & Fischer, 2013) και συνδέονται με τη συλλογική μνήμη, αποτελώντας μέρος της ταυτότητάς της (Κοκολάκη, 2011· 2018).

Ο σύγχρονος κόσμος χαρακτηρίζεται από την αντίφαση της συλλογικής λήθης (Connerton, 2009) που σχετίζεται με τις μαζικές αλλαγές και τον μετασχηματισμό των τοπικών κοινωνιών έναντι της ‘υπερμνησίας’ με την εντατική αρχειοποίηση και παγκόσμια διάχυση της γνώσης (ό.π.) που οδηγεί στην προσκόλληση σε μια θεωρούμενη σταθερότητα, σε αυτή της παράδοσης και της κληρονομιάς. Στο πλαίσιο αυτό, μπορούμε να εντάξουμε προσπάθειες για τη διάσωση της παράδοσης ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Όσον αφορά την Ελλάδα, κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 υπήρξε αύξηση της ενασχόλησης με τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό και ιδιαίτερα με τα δημοτικά τραγούδια, με έκδοση κυρίως τοπικών συλλογών αλλά και θεωρητικών εργασιών σε σχέση με το πλαίσιο της λαϊκής δημιουργίας (Saunier, 1989).

Στο παραπάνω πλαίσιο, θα ασχοληθούμε με εκείνο το μέρος του έργου της Σοφίας Κοκολάκη-Αντωνίου το οποίο επικεντρώνεται στο κρητικό ιδίωμα και τον λαϊκό πολιτισμό, όπως αποτυπώνεται στο δημοτικό τραγούδι της Κρήτης, ως αφητηρία για προβληματισμό σε σχέση με τη ρευστότητα της πολιτισμικής γνώσης.

Παράδοση, Πολιτισμική Γνώση και Γλώσσα

Θα ξεκινήσουμε με μια σύντομη ανασκόπηση του όρου «πολιτισμική γνώση», της σχέσης της με την «παράδοση» και το πώς αυτή εκφράζεται γλωσσικά. Η πολιτισμική συλλογική γνώση, ανάλογα με την οπτική από την οποία προσεγγίζεται μπορεί να ονομάζεται μεταξύ άλλων «τοπική γνώση», «λαϊκή γνώση», «παραδοσιακή γνώση», «αυτόχθονη γνώση», «γνώση των αγροτικών πληθυσμών» (Ellen & Harris, 2000).

Οι παραπάνω όροι χρησιμοποιούνται για να ορίσουν τη συλλογική γνώση η οποία επιτρέπει στους γηγενείς πληθυσμούς «να κατανοήσουν, να ταξινομήσουν και να βιώσουν τον κόσμο τους» (Κοκολάκη, 2018) στην αλληλεξάρτηση ανάμεσα στο περιβάλλον, τον χρόνο και τους ανθρώπους.

Κύρια χαρακτηριστικά της είναι η τοπικότητα, η μεταβιβασιμότητα, η προφορικότητα, η εμπειρική και η προσαρμοστικότητα. Συχνά βιώνεται στην αντίστιξη της με την επιστημονική γνώση. Επιπλέον, υπό τους όρους «λαϊκή» ή «παραδοσιακή» γνώση βλέπουμε να συνοψίζεται η «λαογραφική» γνώση, η σχετική με την παράδοση, όπως ορίζεται λαογραφικά.

Φωτ. 1. Κρήτη, 1420, Cristoforo Buondelmonti, National Maritime Museum, Greenwich
<https://www.rmg.co.uk/collections/objects/rmgc-object-541530>

Η παράδοση συχνά γίνεται αντιληπτή ως ένα είδος «κρυφής» ή αποσιωπούμενης ιστορίας, ως διαγενεακή κυρίως προφορική αποτύπωση εμπειριών και γνώσεων. Ο Hobsbawm μιλά για την «ιστορία από κάτω ή την ιστορία των απλών ανθρώπων» (1998: 266). Ο Sutton (1998: 121) την αντιμετωπίζει ως «ιστορίες που εμποτίζουν την καθημερινή ζωή» σε αντίθεση με την «Ιστορία» – μια «ιστορία μακρο-κλίμακας». Η Κυριακίδου-Νέστορος προχωρά σε συσχέτισμό της συλλογικής μνήμης με την παράδοση (1987: 183) και υπενθυμίζει τον ορισμό του A. Leroi-Gourhan όπου η παράδοση ορίζεται ως «η εξωτερικευμένη συλλογική μνήμη μιας ανθρώπινης κοινωνίας». Κατά την ίδια, ο όρος «παραδοσιακός πολιτισμός» είναι πιο πρόσφορος, καθώς αφενός αποδίδει καλύτερα το κύριο γνώρισμα του πολιτισμού αυτού, δηλ το «κατά παράδοσιν» και αφετέρου αποδίδει την ολότητά του, τόσο στον αστικό όσο και στο αγροτικό χώρο.

Έλληνες λαογράφοι, όπως ο Λουκάτος (1977) και ο Μερακλής (1989), εντοπίζουν την «παράδοση» στη ζωή των απλών ανθρώπων, καθώς πιστεύουν ότι η «λαϊκή παράδοση» αποτελεί τη ζωή του απλού λαού, με άλλα λόγια, αφορά τη λαϊκή ζωή σε αντίθεση με την ελίτ. Μάλιστα, η κατά τον Redfield διάκριση σε «μικρή» και «μεγάλη» παράδοση, και αντιστοίχως ως προς τον τόπο («μικρή κοινότητα» ή «πόλη») σε «λαϊκή» και «αστική», αναπαράγεται στο σχήμα «λαϊκός» και «ανώτερος» πολιτισμός του Κυριακίδη (Κυριακίδου Νέστορος, 1978). Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι

υπονοείται μια σχέση εξουσίας: μεταξύ της μεσαίας και της αγροτικής τάξης διαμορφώθηκε μια κατά βάση ηγεμονική σχέση (Stewart, 1993), η οποία κατά την Friedl (1964) πήρε τη μορφή μιας «υστερούσας εξομοίωσης» (lagging emulation) και νοείται ως «διαδικασία κατά την οποία κοινωνικές ομάδες χαμηλότερου κύρους, με την απόκτηση νέου πλούτου ή με ευκαιρίες άλλης μορφής, μιμούνται και συχνά αποκτούν με επιτυχία αυτό που αντιλαμβάνονται ως συμπεριφορά ατόμων με μεγαλύτερη αίγλη» (Friedl, 1964: 569).

Περαιτέρω, η διαίρεση αυτή σε ανώτερο και κατώτερο πολιτισμό μετουσιώνεται σε αντίστιξη μεταξύ του σύγχρονου πολιτισμού και του «κατά παράδοσιν», όπου η «παράδοση», ως κατασκευή κοινωνικής και πολιτισμικής, νοείται σε αντίστιξη με την πρόοδο και τη νεοτερικότητα. Η παράδοση αντιμετωπίζεται ως στατική σε αντίθεση με την κοινωνική αλλαγή.

Όπως έχει επισημανθεί (Stewart, 1993· Κυριακίδου-Νέστορος, 1978) η λαογραφική έρευνα στην Ελλάδα κατά τον 19ο και 20ό αιώνα επικεντρώθηκε στις αγροτικές περιοχές και έτσι διαμορφώθηκε μία εικόνα της ελληνικής ταυτότητας που προέβαλλε την αγροτική τάξη, στο πλαίσιο μιας ρομαντικής πολιτικής αντίληψης για το έθνος. Ο αγροτικός πληθυσμός εξιδανικεύθηκε και εξυψώθηκε στο πλαίσιο της ελληνικής λαογραφίας στην προσπάθειά της να αναδείξει την πολιτισμική (και εθνική) συνέχεια, με συνέπεια η αστική τάξη και τα ανώτερα κοινωνικά και πνευματικά στρώματα να εξοικειωθούν με τη λαϊκή ζωή και να τολμήσουν να την προσεγγίσουν, αλλά και τα λαϊκά στρώματα να αποκτήσουν αυτογνωσία και αυτοπεποίθηση (Λουκάτος, 1977: 292-293). Ο Μερακλής (1989), μάλιστα, μιλά για τη δυναμικότητα του λαϊκού πολιτισμού, υλικού και πνευματικού, να μεταπλάθεται και να προσαρμόζεται στο κάθε παρόν.

Ωστόσο, κατ' ουσίαν, η περιθωριοποίησή του λαϊκού παρέμεινε και αποτελεί «μια απόδειξη της αποτυχίας των Ελλήνων να "ταιριάξουν" στην εικόνα του δυτικού/ευρωπαϊκού» (Γιακουμάκη, 2006: 427). Αυτό φέρνει στο προσκήνιο λανθάνοντες δυϊσμούς όσον αφορά την προσπάθειά τους να συσχετίσουν την καταγωγή τους με την κλασική αρχαιότητα (ως κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού) και αφετέρου στην αδυναμία τους να δεχτούν την επιρροή της περιόδου της οθωμανικής κατάκτησης. Στο πλαίσιο αυτό ο εκδυτικισμός/εξευρωπαϊσμός ως νοοτροπία γίνεται αντιληπτός ως συνώνυμος με τον εκσυγχρονισμό και τον εκ-πολιτισμό, ενώ η εγχώρια λαϊκή παράδοση λόγω των ανατολικών επιδράσεων συνώνυμη με την καθυστέρηση (Herzfeld, 2020).

Τα δύο βιβλία που αποτέλεσαν έναυσμα της παρούσας μελέτης, «Ιταλοβενετικές Γλωσσικές Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης» και «Αραβοτουρκικές Κατακτήσεις και οι Γλωσσικές τους Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης», εντάσσονται στο παραπάνω πλαίσιο της συγκρότησης και διαπραγμάτευσης της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας μέσα από τη γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών της Κρήτης. Η συγγραφέας, Σοφία Αντωνίου-Κοκολάκη, αντιλαμβάνεται την παράδοση –ειδικότερα τη γλωσσική παράδοση– όχι ως κάτι στατικό, αλλά ως ένα ζωντανό οργανισμό που, υπόκειται σε συνεχή μεταβολή και αναπροσαρμογή, για να υποστηρίξει νέες μορφές και σχήματα και να προσαρμοστεί στις ανάγκες της εκάστοτε εποχής. Το ενδιαφέρον της

επικεντρώνεται στο δημοτικό τραγούδι της Κρήτης, όπως έχει καταγραφεί σε συλλογές, μελέτες και λεξικά, από όπου αντλεί το υλικό της. Προσπαθεί να αναδείξει ότι το ίδιο το δημοτικό τραγούδι ως γνήσια και διαρκής έκφραση του λαού συντέλεσε στη διατήρηση της «καθαρότητας» και αυθεντικότητας του κρητικού ιδιώματος.

Παρά το ότι το υλικό που χρησιμοποιεί δεν είναι πρωτογενές και αντλείται κυρίως από συλλογές, όπως είδαμε πιο πάνω, που ενδεχομένως έχουν υποστεί «φιλολογική» επεξεργασία και δεν αποδίδουν ακριβώς την προφορικότητα και αμεσότητα, η ίδια συχνά ανατρέχει στη μνήμη της και στη βιωματική γνώση και εμπειρία της για επαλήθευση. Η επιλογή του δημοτικού τραγουδιού ως πεδίου έρευνας δεν έγινε μόνο στη λογική της έλλειψης χρόνου τον οποίο χρειάζεται η επιτόπια έρευνα, αλλά και στη βάση της πεποίθησης ότι το δημοτικό τραγούδι θεωρείται φορέας παραδοσιακής γνώσης και συλλογικής μνήμης που αποκαλύπτει την καθημερινή ζωή, ενώ παράλληλα ακολουθεί και τη μορφολογία της λαϊκής γλώσσας. Χαρακτηριστικά σημειώνει:

το δημοτικό τραγούδι σαν η πιο γνήσια και πηγαία έκφραση του λαϊκού αισθήματος αποτελεί τον πιο πιστό καθρέπτη του λαϊκού πολιτισμού και των επιδράσεων που έχει δεχτεί. Η μελέτη των ξένων γλωσσικών στοιχείων μέσα σ' αυτό προσφέρει στο μελετητή το υλικό που πέρασε μέσα στην ψυχή του λαού, έγινε κτήμα της, ώστε να γίνεται μ' αυτό εκφραστής αυθόρμητος του εσωτερικού κόσμου του (Κοκολάκη-Αντωνίου, 1997: 7-8).

Κατά την ίδια, η έρευνα ενός «ξένου» υλικού μέσα στο δημοτικό τραγούδι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ παράλληλα «η επέκταση σ' ολόκληρο το γλωσσικό ιδίωμα της Κρήτης θα ήταν έργο ευρύτερο και δυσκολότερο» (Κοκολάκη-Αντωνίου, 1997: 7).

Λίγα λόγια για τη Σοφία Κοκολάκη-Αντωνίου και το έργο της

Η Σοφία Κοκολάκη-Αντωνίου γεννήθηκε στη Νεάπολη Λασιθίου Κρήτης το 1926 και πέθανε στην Αθήνα το 2012. Η μητέρα της καταγόταν από τη Νεάπολη και ο πατέρας της από τους Ποτάμους Λασιθίου. Σπούδασε Φιλολογία στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και υπηρέτησε στην εκπαίδευση επί 37 χρόνια, εκ των οποίων τα 30 στην Ιταλική Σχολή Αθηνών, όπου χρημάτισε Γυμνασιάρχης και Λυκειάρχης. Η ζωή και το έργο της συνδέθηκαν άρρηκτα με το σχολείο αυτό, από όπου και ολοκλήρωσε την καριέρα της στην εκπαίδευση.

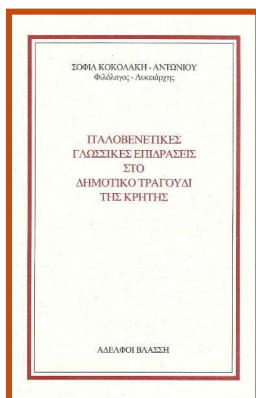
Ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη διδακτική της γλώσσας και λογοτεχνίας, της αρχαίας και της νέας ελληνικής. Ενδεικτικά, αναφέρεται η εισήγησή της στο Γ' Παιδαγωγικό Συνέδριο Εκπαιδευτικών Λειτουργών Μ. Εκπαιδεύσεως, 5-7 Δεκεμβρίου 1963, με θέμα «Η Γραμματική και ο προσφορώτερος τρόπος διδασκαλίας αυτής εις τα σχολεία Μέσης Εκπαιδύσεως». Επιπλέον, η συμμετοχή της στον συλλογικό τόμο «Μεθοδικός Οδηγός Αρχαίων Ελληνικών» για τους μαθητές των Εξαταξίων Γυμνασίων που επιμελήθηκε ο αείμνηστος Κ.Π. Δεμερτζής, Γυμνασιάρχης της Ιταλικής Σχολής, αφορούσε τη διδασκαλία αρχαίων ελληνικών κειμένων σε όλες τάξεις του Γυμνασίου, καθώς και πληροφορίες για το έργο των αρχαίων συγγραφέων, στοιχεία μετρικής της αρχαίας ελληνικής ποίησης

και πίνακες αρχαίας ελληνικής γραμματολογίας (σσ. 229-254, 351-374, 447-468, 527-556, 589-621, 797-802).

Στη συνέχεια, με τη συνάδελφό της, φιλόλογο επίσης, Ζωή Κωτούλα έγραψαν ένα συντακτικό της Νέας Ελληνικής με τίτλο «Η Νεοελληνική σύνταξη σε απλά μαθήματα», το οποίο κυκλοφόρησε με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το 1965 από τις εκδόσεις Ι. Σιδέρη και έκανε δεκαπέντε εκδόσεις. Ακολούθησε το 1978 η μετάφραση της ποιητικής συλλογής «Ποιητική Οδοιπορία» του Ιταλού Καθηγητή Φιλοσοφίας Alessandro Pansa, καθώς και διάφορα άρθρα σχετικά με την ευρύτερη περιοχή του Μεραμβέλλου που δημοσιεύθηκαν κυρίως στην τοπική εφημερίδα της Νεάπολης «Πολίτης».

Η απόφασή της να ασχοληθεί με το κρητικό γλωσσικό ιδίωμα ήρθε μετά τη συνταξιοδότησή της και συνδέθηκε με την αγάπη της για τον τόπο της και γενικότερα με το ενδιαφέρον της για τη γλώσσα και τον λαϊκό πολιτισμό. Καρπός αυτής της ενασχόλησης ήταν δύο βιβλία, οι «Ιταλοβενετικές Γλωσσικές Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης» και οι «Αραβοτουρκικές Κατακτήσεις και οι Γλωσσικές τους Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης», τα οποία θα αποτελέσουν το αντικείμενο της παρούσας μελέτης.

Το βιβλίο «Ιταλοβενετικές Γλωσσικές Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης»

Στο βιβλίο «Ιταλοβενετικές Γλωσσικές Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης», η επιλογή του θέματος των γλωσσικών επιδράσεων από την Ιταλική γλώσσα, και ιδιαίτερα του Βενετικού ιδιώματος, συνδέθηκε με την πεποίθηση της συγγραφέως ότι η γλώσσα είναι φορέας και έκφραση πολιτισμού και μπορεί να αποκαλύψει σημαντικές πλευρές της ιστορίας και της φυσιογνωμίας του πληθυσμού που τη μιλάει. Η βαθιά γνώση της Ιταλικής γλώσσας καθώς και των Λατινικών από τη συγγραφέα σε συνδυασμό με τη γνώση της, ως φυσικής ομιλήτριας, του κρητικού ιδιώματος αποτέλεσαν το υπόβαθρο αλλά και το έναυσμα για την προσπάθειά της. Ωστόσο, όπως σημειώνει η ίδια, το εγχείρημα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο, καθώς, παράλληλα, έπρεπε να ληφθεί υπόψη το βενετσιάνικο ιδίωμα και μάλιστα του 13ου έως και του 17ου αιώνα.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο είναι μία εκτενής εισαγωγή και το δεύτερο είναι το γλωσσάρι, με λέξεις που αντλούνται από το δημοτικό τραγούδι και αντλούν την προέλευσή τους ευρύτερα από την Ιταλική γλώσσα και ειδικότερα από τη βενετική διάλεκτο.

Στην εισαγωγή του βιβλίου συμπεριλαμβάνονται ιστορικές πληροφορίες σε σχέση με την εποχή και τις σχέσεις κατακτητών και κατακτημένων. Στην ιστορική αυτή αναδρομή βασικός στόχος της συγγραφέως είναι να καταδείξει ότι, στη μακραίωνη ιστορία της, η Κρήτη ήρθε σε επαφή με διάφορους λαούς και πολιτισμούς, και αφομοίωσε και αξιοποίησε δημιουργικά στοιχεία τους. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τον εκχριστιανισμό της Κρήτης από τον Απόστολο Παύλο και τον πρώτο της επίσκοπο, τον

Απόστολο Τίτο. Στους βυζαντινούς χρόνους αποτέλεσε μια σημαντική περιοχή της αυτοκρατορίας ως εμπορικό σταυροδρόμι με την «ελληνικότητα και την ορθοδοξία του Βυζαντίου» να αποτελούν την «κύρια φυσιογνωμία του πολιτισμού της» (Κοκολάκη-Αντωνίου, 1997: 9). Όχι ήσσονος σημασίας ήταν η αραβική κατάκτηση του 9ου και 10ου αιώνα (833-961) που προηγήθηκε της ενετικής κατάκτησης, αλλά και η Οθωμανική που την ακολούθησε, τον 17ο αιώνα.

Ιδιαίτερη σπουδαιότητα για την ιστορία της, ωστόσο, είχε η ενετική κατάκτηση. Η Κρήτη με την 4η σταυροφορία περιήλθε στη δικαιοδοσία του Βονιφάτιου του Μομφερρατικού το 1204, ο οποίος, για να εξασφαλίσει την υποστήριξη της Βενετίας, την παραχώρησε στη Βενετία (*Refutatio Cretae*), έναντι 1000 αργυρών μάρκων. Η κτήση σταθεροποιήθηκε το 1211, μετά από μια μακρόχρονη σύρραξη μεταξύ της Γένοβας και της Βενετίας, δύο αντίπαλων πόλεων. Η συνύπαρξη με τους Βενετούς, αναγκαστική και όχι ειρηνική, η οποία διήρκεσε για τεσσερισήμισι αιώνες (1211-1669) στάθηκε από τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία της Κρήτης.

Το νησί οργανώθηκε διοικητικά κατά τα πρότυπα της Βενετίας με απευθείας εξάρτηση από τη Βενετία και μετασηματίστηκε, καθώς «πύργοι και κάστρα πανίσχυρα άρχισαν να κτίζονται σε όλα τα καίρια σημεία του, μια και η θέση του εξασφάλιζε και εδραίωνε την κυριαρχία της Γαληνοτάτης στην Ανατολική Μεσόγειο» (Κοκολάκη-Αντωνίου, 1997: 10). Παράλληλα, υπήρξε ένας εκτεταμένος εποικισμός και αναδιανομή της έγγειας ιδιοκτησίας κατά τα φεουδαρχικά πρότυπα: περίπου 500 οικογένειες Βενετών όλων των τάξεων εγκαθίστανται στην Κρήτη, στις οποίες μοιράζονται κατασχεμένες περιουσίες του ελληνικού πληθυσμού ως αντάλλαγμα για στρατιωτικές υπηρεσίες, ενώ και η Καθολική εκκλησία επιβάλλει την παρουσία της, καταργώντας την ορθόδοξη ιεραρχία. Ωστόσο, ο πληθυσμός δεν εξαναγκάστηκε σε εκλατινισμό.

Φωτ. 2: Απεικόνιση του Χάνδακα από το *Civitates Orbis Terrarum* (1617), *Ο Άτλας των πόλεων του κόσμου των* Georg Braun και Franz Hogenberg

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Candia_-_Civitates_Orbis_Terrarum.jpg

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην κοινωνική διάρθρωση του ντόπιου πληθυσμού σε πέντε τάξεις: α) των Ευγενών, των παλιών αρχοντικών Βυζαντινών οικογενειών, οι οποίες απολαμβάνουν ιδιαίτερα προνόμια με τιμάρια και εξουσίες, β) των Μορφωμένων (συμβολαιογράφων, γιατρών κ.λπ.), γ) των Αρχοντόπουλων, στρατιωτικών που ανήκαν σε επιφανείς οικογένειες, δ) των Αγροτών με μικρή

ιδιοκτησία και ε) των Βιλλάνων, ακτημόνων χωρικών-δουλοπάροικων (ό.π.: 10-11). Ωστόσο, στην Κρήτη δεν υπήρξε *Libro d' oro*, καθώς η ισχυρή τοπική αριστοκρατία προσπαθούσε να επιβάλει τους όρους της (ό.π.).

Στην προσπάθεια, ωστόσο, των Βενετών για πλήρη αφομοίωση του κρητικού στοιχείου, ο λαός απαντούσε με συνεχείς επαναστάσεις. Η οθωμανική απειλή, εντούτοις, λειτούργησε ενοποιητικά και έφερε πιο κοντά κατακτητές και τον ντόπιο πληθυσμό. Η ενετική κατάκτηση βέβαια δεν ήταν η ίδια για όλο το νησί ούτε για όλα τα κοινωνικά στρώματα. Οι ανώτερες κοινωνικά και οικονομικά τάξεις είχαν προνομιακή αντιμετώπιση. Οι πολιτισμικές επαφές τους με τη Βενετία –και μέσω αυτής με τη Δυτική διάνοηση– ευνοήθηκαν και οδήγησαν σε άνθηση της πνευματικής δημιουργίας, τη στιγμή μάλιστα που το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας βίωνε την οθωμανική κατάκτηση.

Συνεπώς, το γεγονός ότι η Κρήτη έμεινε μακριά από την τουρκική κατάκτηση για πολύ περισσότερο χρόνο, οδήγησε το νησί σε πολιτισμική άνθηση και το κρητικό ιδίωμα εξυψώθηκε μέσα από έργα μεγάλων μορφών όπως ο Βιτσέντζος Κορνάρος. Η συγγραφέας παρατηρεί εδώ όμως ότι η άνθηση αυτή ήταν αποτέλεσμα της δημιουργικής συνάντησης της λαϊκής παράδοσης και της λόγιας δημιουργίας, καθώς το δημοτικό τραγούδι πρόσφερε στους ποιητές «ένα διαμορφωμένο ήδη γλωσσικό ιδίωμα» και την τελειοποιημένη στιχουργική μορφή του ομοιοκατάληκτου δεκαπεντασύλλαβου: «Με τη γλώσσα του πρόσφερε στους ποιητές ένα διαμορφωμένο ήδη γλωσσικό ιδίωμα, θαυμάσιο όργανο ποιητικής έκφρασης. Ο σφιχτοδεμένος και αρμονικός ομοιοκατάληκτος δεκαπεντασύλλαβος στίχος του πέρασε από την απρόσωπη στην προσωπική ποίηση με όλη τη δροσιά και τη χάρη του» (ό.π.: 13).

Παράλληλα, με τη λόγια παραγωγή το δημοτικό τραγούδι εξακολουθεί να αναπτύσσεται και να εξελίσσεται, εκφράζοντας τη λαϊκή ψυχή και διατηρώντας άσβεστη τη βυζαντινή παράδοση. Στη συνέχεια του βιβλίου, δίνονται στοιχεία για το δημοτικό τραγούδι της Κρήτης και τη στιχουργική του μορφή καθώς και για τη γλώσσα μέσω της οποίας διαδόθηκε προφορικά.

Σε σχέση με τα παραπάνω, η συγγραφέας πιστεύει ότι πρέπει να στρέφουμε την προσοχή όχι μόνο στις διαπολιτισμικές επαφές σε επίπεδο των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων αλλά και στο επίπεδο των λαϊκών στρωμάτων:

Νομίζω ότι κατά την προσέγγιση των λαών αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι όχι μόνο οι πνευματικές και πολιτιστικές επαφές των μορφωμένων ή ορισμένων κοινωνικών τάξεων, που για λόγους διοικητικούς, οικονομικούς ή πολιτικούς έρχονται σε επαφή με τους ξένους, και μάλιστα αν πρόκειται για κατακτητές, αλλά το τι περνά και πώς στην ευρύτερη λαϊκή μάζα. (Κοκολάκη-Αντωνίου, 1997: 8).

Η μετάβαση στην Ενετοκρατία δεν αλλοίωσε τα χαρακτηριστικά του αγροτικού πληθυσμού, του λαού, τα οποία παρέμειναν ο Ελληνισμός και η Ορθοδοξία. Έτσι τα στιχουργικά σχήματα που ακολουθεί το δημοτικό τραγούδι είναι είτε ο ενδεκασύλλαβος είτε ο δεκαπεντασύλλαβος, κυρίως ομοιοκατάληκτος και, μάλιστα, με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία. Ο δεκαπεντασύλλαβος

ανομοιοκατάληκτος – πολιτικός – είναι κυρίως ο στίχος των παραλογών, των ακριτικών και επομένως των τραγουδιών της βυζαντινής παράδοσης.

Η στιχουργική και η γλωσσική μορφή των δημοτικών τραγουδιών της Κρήτης κατά τη συγγραφέα οδηγούν στην υπόθεση ότι, εκτός από την περιορισμένη επαφή του αγροτικού πληθυσμού με τους Ενετούς, και το ίδιο το δημοτικό τραγούδι συντέλεσε στη διατήρηση της καθαρότητας του κρητικού ιδιώματος. Οι λέξεις που προέρχονται από το βενετσιάνικο ιδίωμα και ενσωματώθηκαν στο κρητικό ιδίωμα είναι σχετικά πολύ λίγες αν αναλογιστούμε τη μεγάλη διάρκεια της ενετικής κατάκτησης της Κρήτης. Αντίθετα, οι λατινογενείς λέξεις και οι ιταλικές, είναι πολύ περισσότερες. Η συγγραφέας, επίσης, παρατηρεί ότι πολλές λέξεις του κρητικού ιδιώματος με ιταλική καταγωγή δεν συναντώνται στο δημοτικό τραγούδι, και αντίστροφα, ότι πολλές ιταλικές λέξεις που υπάρχουν στο δημοτικό τραγούδι δεν συναντώνται στον προφορικό λόγο.

Η αναδρομή λοιπόν στα χρόνια της Ενετοκρατίας σκοπό είχε να αναδείξει τη γόνιμη επίδραση που είχε η επαφή με τη «Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας», κυρίως, βέβαια, στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ενώ στον αγροτικό πληθυσμό του νησιού σε μικρότερη κλίμακα. Έτσι, με δεδομένο ότι η βενετική κατάκτηση ήταν η μεγαλύτερη χρονικά στη νεότερη ιστορία της Κρήτης, η συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι η μακράιωνη περίοδος της ενετοκρατίας, αν και επηρέασε τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα που ήρθαν κυρίως σε επαφή με τους κατακτητές (όπως άλλωστε φαίνεται στη λόγια δημιουργία της περιόδου), δεν επηρέασε τα κατώτερα λαϊκά στρώματα τόσο ώστε να είναι εμφανής στη γλώσσα.

Στη συνέχεια, η συγγραφέας αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος της εισαγωγής στο να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο τα στοιχεία της ιταλικής γλώσσας μετασχηματίστηκαν, προσαρμόστηκαν αφομοιώθηκαν στο κρητικό ιδίωμα και να απεικονίσει τον μηχανισμό της μεταγραφής τους.

Έτσι διακρίνει σε τρεις κατηγορίες τις παραπάνω λέξεις: σε α) λέξεις λατινογενείς που μπήκαν κατά τα βυζαντινά χρόνια και οι οποίες σε μεγάλο βαθμό είναι αντιδάνεια, όπως το *βαλανείον* έγινε το λατινικό *balneum* και μέσω του ιταλικού *bagno* μετατράπηκε σε *μπάνιο*, β) λέξεις ιταλικές ευρέως γνωστές –και κυρίως ναυτικούς όρους– όπως η λέξη *άλμπουρο* από το βενετικό *alboro/arbora*, και γ) λέξεις ιδιοματικές κρητικές με ενετική ή ιταλική καταγωγή, όπως το *πούρι* (από το ιταλικό *pure*) ή το «κι απόι» (από τη φράση *e poi*) που δε συναντούνται στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο.

Παρατηρεί, μάλιστα, ότι οι λέξεις όσο περισσότερο χρησιμοποιούνται τόσο περισσότερο μεταβάλλονται. Επίσης, επισημαίνει τη διαφορά στον μετασχηματισμό των λέξεων στην Ανατολική και Δυτική Κρήτη τόσο σε σημασιολογικό επίπεδο (λ.χ. η λέξη *βάγκα* σημαίνει στην ανατολική Κρήτη χαντάκι ενώ στη δυτική λασπώδες έδαφος) όσο και σε φωνολογικό επίπεδο (η λέξη *buzzunara* στη δυτική Κρήτη μένει *μπουτσουνάρα* ενώ στην Ανατολική γίνεται *κουτσουνάρα*).

Παρακάτω, ασχολείται με τον μετασχηματισμό των καταλήξεων των ρημάτων (των συζυγιών σε *are, *ere, *ire) και των ουσιαστικών (σε -a, -o, -e) οι οποίες μεταφέρονται στο αντίστοιχο γραμματικό γένος ανάλογα με το αν είναι αρσενικά, θηλυκά, έμψυχα ή άψυχα ή αφηρημένα (λ.χ.

coda<κούδα=ουρά, *notaiο*<νοτάρος, *minuto*<μινούτο, *ordine*<ορδινιά, *rimatore*<ριμαδόρος, *stivale*<στιβάνι) κάνοντας ιδιαίτερη μνεία σε ιδιωματικές φράσεις, όπως η χρήση της λέξης *mente* (=νους) στις φράσεις «έχω τα μέντε μου» (=προσέχω) ή «βάνω αμέντε» (=εννοώ).

Στη συνέχεια αναλύει τις μεταβολές στα σύμφωνα και τα φωνήεντα κατά τη μεταφορά τους στο κρητικό ιδίωμα, αναφέροντας ως κυριότερες μεταβολές φωνηέντων αυτή του [ο] σε [ου] (λ.χ. *cognato*<κουριάδος) και συμφώνων τη μετατροπή του [μ] σε [μπ] και του [ν] σε [ντ] (λ.χ. *petto*<μπέτης), ιδιαίτερα δε στην αρχή των λέξεων, και του [τ] σε [δ] *mattinata*<μαντινάδα).

Αναφέρεται επίσης στο σχηματισμό λέξεων από συνένωση κυρίως άρθρου ή πρόθεσης και ουσιαστικού ή επιθέτου, που αποδίδονται στην εκφορά του προφορικού λόγου από τη συγγραφέα, όπως επί παραδείγματι το προθετικό σύνολο *di luogo*<ντελόγο (=αμέσως), η ονομαστική φράση *la ragione*<αραζό (=ιστορία) και το προθετικό σύνολο *a passo*<απάσος (=αργός). Όσον αφορά τις καταλήξεις των υποκοριστικών της ιταλικής, αυτές ως επί το πλείστον διατηρούνται, ενώ συχνά γίνεται παράλληλη χρήση με τον τύπο σε *άκι, όπως η λέξη *πορτέλα* αλλά και *πορταλάκι*.

Τέλος, πολύ σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις της συγγραφέως που αφορούν την παραγωγή και σύνθεση των λέξεων, καθώς εδώ περισσότερο φαίνεται πόσο αυτές «έγιναν κτήμα του λαού». Έτσι, έχουμε σύνθετες λέξεις μικτής προέλευσης με το ένα τους συνθετικό ιταλικής προέλευσης, όπως το ρήμα *γλυκοροζονάρω* (>γλυκός+ragionare=γλυκοσυζητώ) ή το ουσιαστικό *στιβανοδέτης* (>stivali+δένω). Επίσης, συχνά από λέξεις με ιταλική προέλευση παράγονται άλλες –κυρίως ρήματα– τα οποία δεν απαντούν στα ιταλικά, ενώ και η σημασία τους μεταβάλλεται: επί παραδείγματι η λέξη *forca*=αγχόνη <φούρκα (=αγχόνη και μεταφορικά οργή) <φουρκίζω/-ομαι (=απαγχονίζω/ομαι και μεταφορικά οργίζω/ομαι).

Από τα παραπάνω, κατά τη συγγραφέα, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια διαδικασία δυναμική και μέσω των επιδράσεων αυτών υποδηλώνεται η ευελιξία, η προσαρμοστικότητα και η δύναμη επιβίωσης της γλώσσας: «οι λέξεις αυτές μπήκαν στο Κρητικό ιδίωμα όχι σαν απολιθώματα μα σαν ζωντανά γλωσσικά στοιχεία που μεταπλάθονται ανάλογα με τις γλωσσικές ανάγκες του λαού» (Κοκολάκη-Αντωνίου, 1997: 28).

Ακολουθεί ένα πολύ πλούσιο γλωσσάριο λέξεων με ιταλική ή βενετική ρίζα τις οποίες αντλεί από δημοσιευμένες συλλογές δημοτικών τραγουδιών. Το κάθε λήμμα ακολουθείται από πιθανή ετυμολόγηση, συμπεριλαμβάνει δε και το απόσπασμα στο οποίο απαντά. Ενδεικτικά:

Αβιζάρω ή αβιζέρνω: (ιταλ.) *avvisare* = ειδοποιώ
«Και βγάνει ο Νικόλαος τελάλη κι αβιζάρει.
Κάνετε παρακάλεση και δέηση μεγάλη»
[Ο Μοσκόβης (1828-1829), στ. 48-49, Συλ. Α. Κριάρη, σελ. 114]

Μαντζαδούρα (η) ή μαντσιαδούρα: (ιταλ.) *mangiatoia* =φάτνη
«Δνο γαιδάροι μάχονται σε ξένη μαντζαδούρα.
[Κρητικές Παροιμίες, Συλλογή Α. Κριάρη, σελ. 391.]

«Σώπασε μα την πίστη μου, βελόνα κουτσομούρα

απού να δω τη μούρη σου μέσα στη μαντζαδούρα»
[Συλλογή Μ. Λιουδάκη, σελ. 278.]

Το βιβλίο «Αραβοτουρκικές Γλωσσικές Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης»

Το βιβλίο «Αραβοτουρκικές Γλωσσικές Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης» πραγματεύεται τις επιδράσεις της Αραβικής Γλώσσας της περιόδου της Αραβικής κατάκτησης της Κρήτης αλλά και της Τουρκικής Γλώσσας της Οθωμανικής κατάκτησης. Πραγματοποιήθηκε με την προτροπή και τη συνεργασία του συζύγου της, Νικόλαου Αντωνίου, και τη συνδρομή του συγγραφέα του Ελληνοτουρκικού Λεξικού, Faruk Tuncay. Στο δεύτερο αυτό βιβλίο αυτό είναι έντονη η συμβολή του συζύγου της, δασκάλου και ιστορικού, κυρίως στην επιλογή της προσέγγισης, η οποία ήταν περισσότερο ιστορική. Έτσι, προτάσσεται μια εκτεταμένη ιστορική

αναδρομή στην εποχή της αραβικής και της οθωμανικής κατάκτησης της Κρήτης με ιδιαίτερη έμφαση στην αραβική περίοδο, αλλά και στις επαναστάσεις των κρητικών ενάντια στους Οθωμανούς κατακτητές.

Η αραβική απειλή για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία εντάθηκε τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου και κορυφώθηκε στα τέλη του 7ου αιώνα. Οι Άραβες κατέκτησαν σταδιακά τις βυζαντινές επαρχίες της Μέσης Ανατολής και της Β. Αφρικής, με αποτέλεσμα την εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας. Τα ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου περιορίστηκαν στις παρυφές της Μικράς Ασίας. Οι Άραβες δεν αρκέστηκαν στη χερσαία κατάκτηση, αλλά προσπάθησαν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στη Μεσόγειο. Οι θαλάσσιες επιχειρήσεις τους κορυφώθηκαν τον 9ο αιώνα (824) με την κατάκτηση της Κρήτης από τον Αμπού Χαφς Ομάρ Α' (Απόχαυς).

Φωτ. 3: Ο στόλος των Σαρακηνών πλέει προς την Κρήτη. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Μαδρίτης του Ιωάννη Σκυλίτζη

http://bibliotecadigitalhispanica.bne.es/webclient/DeliveryManager?pid=1754254&custom_att_2=simple_viewer

Στην Κρήτη οι Άραβες χρησιμοποίησαν ως ορμητήριο την περιοχή της Κνωσού με το λιμάνι του σημερινού Ηρακλείου, το οποίο οχύρωσαν με τείχος και τάφρο και έτσι η περιοχή έμεινε γνωστή ως Χάνδακας (*Rabdh el Khandaq*). Η αραβική κατάκτηση ήταν πολύ σκληρή με καταστροφές, βίαιους εξισλαμισμούς και θρησκευτικούς περιορισμούς.

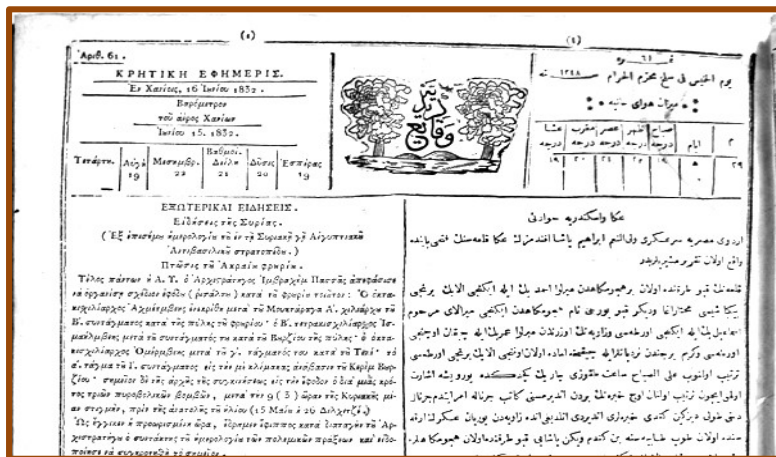
Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την αραβική συμβολή στον πολιτισμό και τη σημαντική επιρροή της στη Δύση, καθώς οι Άραβες είχαν αναπτύξει σημαντικό πολιτισμό με επιτεύγματα σε πολλούς τομείς όπως στα Μαθηματικά, την Αστρονομία, την Ιατρική κ.ά. Ενδεικτική της επίδρασης αυτής είναι και η παρουσία πολλών αραβικών λέξεων στις ευρωπαϊκές γλώσσες.

Φωτ. 4: Η πολιορκία του Χάνδακα από τα Βυζαντινά στρατεύματα του Νικηφόρου Φωκά
Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Μαδρίτης της ιστορίας του Ιωάννη Σκυλίτζη
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Byzantines_under_Nikephoros_Phokas_besiege_Chandax.png

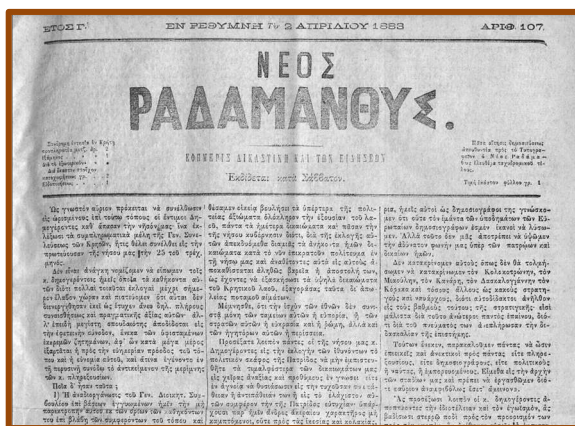
Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η ύπαρξη αραβικών λέξεων στο κρητικό γλωσσικό ιδίωμα είναι δεδομένη, τη στιγμή που η Κρήτη έμεινε ενάμισι περίπου αιώνα υπό την κυριαρχία των Αράβων καθώς απελευθερώθηκε το 961 από το Νικηφόρο Φωκά. Έτσι, οι συγγραφείς θεώρησαν σκόπιμο να παραθέσουν στο τέλος του βιβλίου τους αραβικές λέξεις οι οποίες απαντώνται στο κρητικό γλωσσικό ιδίωμα, πέραν των λέξεων που εντόπισαν στα δημοτικά τραγούδια τα οποία εξέτασαν.

Η οθωμανική κατάκτηση μετά το 1669, χρονολογία που συμβατικά θεωρείται χρονολογία κατάκτησης της Κρήτης, ανέκοψε την πολιτισμική ανάπτυξη των τελευταίων δύο αιώνων της Ενετοκρατίας. Οι συγγραφείς παραθέτουν ανά αιώνα τις προσπάθειες για εξισλαμισμό του ντόπιου πληθυσμού από την Οθωμανική αυτοκρατορία, το γενιτσαρισμό, τους κρυπτοχριστιανούς, αλλά και την αντίσταση του χριστιανικού στοιχείου με τις αλληπάλληλες επαναστάσεις (1692, 1770, 1821, 1833, 1841, 1858, 1866, 1878, 1889, 1895), τους χαϊνήδες και την Αιγυπτιακή (1830-1840), καθώς και για το φόρο αίματος που πλήρωσε η Κρήτη με το αδούλωτο πνεύμα της ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα.

Φωτ. 5: *Vaka-i Giritye/Κρητικά Γεγονότα* - Δίγλωσση εφημερίδα
(<https://agonigrammi.wordpress.com/wp-content/uploads/2008/03/vakai-001.jpg>)

Τον 19ο αιώνα, υπό την πίεση των μεγάλων δυνάμεων, στην Οθωμανική αυτοκρατορία υπήρξε μια μεταρρυθμιστική περίοδος γνωστή με τον όρο Τανζιμάτ (=μεταρρύθμιση) με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών ζωής όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας, κατά την οποία η Πύλη αναγκάστηκε να παραχωρήσει προνόμια στους μη μουσουλμάνους υπηκόους της (χριστιανούς, Αρμένιους και Εβραίους) αναγνωρίζοντας τη θρησκευτική τους ελευθερία, αρχικά με το διάταγμα του Γκιουλχανέ (*Gülhane Hatt-i Serif*, 1839) και στη συνέχεια με το *Hatt-i Hümayûn* (1856). Αυτό είχε άμεσες συνέπειες και για την Κρήτη, όπου άρχισε να αναπτύσσεται οικονομική και πολιτισμική δραστηριότητα, που συμπεριέλαβε λειτουργία σχολείων και έκδοση εφημερίδων. Λεπτομερής αναφορά γίνεται στην έκδοση εφημερίδων σε όλη την Κρήτη, όπως της δίγλωσσης «*Vaka-i Girit*» (=Κρητικά Γεγονότα), της πρώτης εφημερίδας η οποία εκδόθηκε στα Χανιά κατά την αυγυπτιοκρατία το 1831, ή της εφημερίδας ΚΡΗΤΗ από το 1867 έως το 1896 που εκδιδόταν επίσης στα Χανιά, αρχικά δίγλωσσης και στη συνέχεια στα ελληνικά, της εφημερίδας Νέος Ραδάμανθους της πρώτης εφημερίδας του Ρεθύμνου (από το 1881) και της εφημερίδας ΜΙΝΩΣ (1881-1897) στο Ηράκλειο.

Φωτ. 6: Εφημερίδα Ρεθύμνου «Νέος Ραδάμανθους», «Εφημερίς δικαστική και των ειδήσεων. Εκδίδεται κατά Σάββατον» Έτος Γ', φύλλο αρ. 107 της 2 Απριλίου 1883, Ιδιοκτήτης και υπεύθυνος συντάκτης, Στ. Ε. Καλαϊτζάκης. <https://anemi.lib.uoc.gr/>

Το πρώτο μέρος κλείνει με τους προβληματισμούς των συγγραφέων σε σχέση με την υποχώρηση των τοπικών ιδιωμάτων αλλά και της ίδιας της ελληνικής στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας αλλά και του πολιτισμού.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου αποτελείται από εκτενέστατο γλωσσάριο λέξεων με αραβοτουρκικές λέξεις οι οποίες εντοπίζονται σε στίχους των δημοτικών τραγουδιών και από ένα κατάλογο αραβοπερσικών λέξεων και αραβικών τοπωνυμίων που απαντούν ευρύτερα στο κρητικό ιδίωμα.

Ενδεικτικά από το γλωσσάριο:

Αγιάρι (το): (Αραβ.) *aya*= βαθμός καθαρότητας πολυτίμων μετάλλων, ακρίβεια βάρους νομίσματος), ο έλεγχος ακριβείας μέτρων και σταθμών.

*«Το νου σου βάλε Αχμέτ Αγά λέγ' ο Φαρούλ στ' αγιάρι.
Κι ούτε εσύ ούτε κιανείς Τούρκος δε δα την πάρει».*
[Διαλ. Ανέκδοτα]

Αζάτι (επίρ): με το ρήμα *κάνω* ή *γίνομαι* ελεύθερος, ασύδοτος, ανεξέλεγκτος, ανεύθυνος. (τουρκ.) *azat* = ελεύθερος, επελεύθερος.

*«Ο σκλάβος ξεσκλαβώνεται και γίνεται αζάτι
μα' γω δεν ξεσκλαβόνομαι απ' τη δική σου αγάπη».*
[Λεξικό Πιτυκάκη, σελ. 50]

Αζάτι:

*«Ετσά'στε σεις οι όψιμοι, αν κάνετε κι αγάπη
για ένα μήνα και για δυο την κάνετε αζάτι».*
[Ι. Κονδυλάκη. Ανέκδοτα λαογραφικά Κρήτης, σελ. 49.]

Γιαράς (ο): (Τ. *yara* = πληγή).

*«Σα σε δανε τα μάθια μου πάλι ήψεν ο γιαράς μου
Πάλι τσιγουρδιστήκανε τα φύλλα της καρδιάς μου».*

[Λαϊκό δίστιχο. Λεξικό Πιτυκάκη. Μ. Λιουδάκη. Κρητικές μαντινάδες. «Πόνοι», 153, σελ. 136.]

Τζιρίτι (επίρ): τροχάδην, δρομαίως (Τ. *cirit* = ακοντισμός αλλά και τρέξιμο).

«Κι εκόλα τση χτηματερής κι εγλάκανε τζιρίτι»
[Ειρωνική έκφραση. Λεξικό Πιτυκάκη, σελ. 1085.]

Φωτ. 7: <https://www.candiadoc.gr/2021/11/03/3-noemvrioy-1898-to-telos-toyrkokratias-229-ch/>

Ο κατάλογος αραβοπερσικών λέξεων βρίσκεται στο τέλος του βιβλίου και αποτυπώνονται με την τουρκική γραφή. Χαρακτηριστικά παραθέτω από το γράμμα X:

X

Χαέρι -οφέλεια	Αραβ. hayir
Χαζινές- θησαυρός	» hazine
Χατζίρι – παρών	» hazir
Χαΐνης	» hain
[...]	
Χαμσίι – άνεμος	Αραβ. hamsin
Χαντάκι	» hendek
Χαπίσι και Χάψι – φυλακή	» hapis
[...]	
Χιλές – δόλος	» hile
Χισμέτι – υπηρεσία	Αραβοτ.hizmet

Θα ήθελα, στο σημείο αυτό, να τονίσω ότι το έργο των συγγραφέων σε σχέση με τις αραβικές και τουρκικές επιδράσεις στο κρητικό ιδίωμα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο, αν αναλογιστούμε την επιρροή της αραβικής και της περσικής γλώσσας στην τουρκική της Οθωμανικής περιόδου: αφενός η αραβική ήταν η γλώσσα του κορανίου και αφετέρου η Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τον 16ο αιώνα συμπεριέλαβε την Περσία και πολλά αραβικά εδάφη. Τέλος, με τη γλωσσική μεταρρύθμιση στην Τουρκία το 1928 υπό την καθοδήγηση του Κεμάλ, που επέβαλε τον εκσυγχρονισμό της γραφής με την υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου το οποίο αντικατέστησε το αραβικό και την αφαίρεση των ξένων γλωσσικών στοιχείων (ιδιαίτερα των αραβο-περσικών), η Τουρκία απέκτησε «καθαρή» εθνική γλώσσα. Συνεπώς, θα ήταν δύσκολο να αποδοθούν αραβικές ή περσικές λέξεις μόνο στην αραβική περίοδο της κατάκτησης της Κρήτης, καθώς αφενός η τουρκική γλώσσα της Οθωμανικής περιόδου διατηρούσε πολλά αραβικά και περσικά στοιχεία, και, αφετέρου, πολλοί όροι της επιστήμης ή του εμπορίου έχουν γενικά περάσει στο δυτικό κόσμο λόγω της επαφής του με τον αραβικό κόσμο.

Συνέχεια και μεταβολή: Η γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού της Κρήτης και η τοπική πολιτισμική ταυτότητα

Η γλώσσα είναι η έκφραση της κοινωνίας και του πολιτισμού και λειτουργεί ως ζωτικό στοιχείο τους. Συχνά παρομοιάζεται ως «καθρέπτης» του πολιτισμού. Σύμφωνα με τον Bakhtin (1981) η γλώσσα είναι κοινωνικό φαινόμενο, φορτισμένη με ιδεολογικό περιεχόμενο. Ο Jiang (2000: 328), μεταξύ των μεταφορών που χρησιμοποιούνται για τη σχέση γλώσσας-πολιτισμού, αναφέρει ότι από φιλοσοφικής σκοπιάς, η σχέση των δύο μπορεί να αποδοθεί ως ένας ζωντανός οργανισμός του οποίου η σάρκα είναι η γλώσσα και το αίμα ο πολιτισμός, έτσι χωρίς πολιτισμό η γλώσσα δεν μπορεί να επιβιώσει και χωρίς τη γλώσσα ο πολιτισμός «δεν θα είχε μορφή».

Το δημοτικό τραγούδι, ως πηγαία έκφραση του λαϊκού αισθήματος μπορεί να αντικατοπτρίζει τη λαϊκή ζωή σε όλες της τις εκφάνσεις, αλλά και τις ποικίλες επαφές και διαπολιτισμικές

αλληλεπιδράσεις, όπως αρθρώνονται σε όλα τα επίπεδα από την καθημερινότητα μέχρι και την κοινωνικο-οικονομική και πολιτική ζωή του συνόλου του πληθυσμού και όχι μόνο των τοπικών ελίτ.

Και, επειδή ακριβώς πρόκειται για προφορικό λόγο, διατηρεί τον αυθορμητισμό και την αμεσότητά του αποτελώντας ταυτόχρονα σημαντικό μέρος της παράδοσης. Σύμφωνα με τον Λουκάτο, η Φιλολογική Λαογραφία, όπως ονομάζει την έρευνα σε σχέση με την προφορική παράδοση (τραγούδι, παραδόσεις, παραμύθια), ή η Λαϊκή Φιλολογία, όπως είναι ευρύτερα γνωστή, ενδιαφέρει όχι μόνο τη Νεοελληνική φιλολογία αλλά και τη Γλωσσολογία:

«Παράλληλα προς τη λογοτεχνία, η φιλολογική λαογραφία προσφέρει πλούσια εφόδια και στην ελληνική γλωσσολογία. Τα λαογραφικά κείμενα, μεγάλα και μικρά (ακόμη και οι μονολεκτικές ευχές και τα ονόματα) είναι πολύτιμα πεδία για την έρευνα των λέξεων, των μορφών και της ιστορίας τους. Εκεί η γλωσσολογία βρίσκει τις λέξεις με το πιο φυσικό και παραδοσιακό περίβλημά τους, και μπορεί να βγάλει συμπεράσματα χωρίς αμφισβητήσεις» (Λουκάτος, 1977: 282).

Επιπλέον, στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας της γλώσσας, η έρευνα καθοδηγείται από την ανάγκη να σκιαγραφηθούν οι σχέσεις γλώσσας και πολιτισμού, εξετάζοντας όχι μόνο το γλωσσικό σύστημα, στη δομή και τη χρήση του, στην ολότητα και την ατομικότητά του, αλλά και τον ρόλο του ατόμου και της ανθρώπινης κοινωνίας που κρύβεται πίσω από τη γλώσσα καθώς και την ανθρώπινη σφαίρα γνώσης και ιδεολογίας που επικοινωνείται μέσω αυτής.

Κατά τον Μερακλή (1992: 26), «η λογοτεχνική γλώσσα στο πλαίσιο του λαϊκού πολιτισμού δε διαχωρίζεται έντονα από τη γλώσσα της καθημερινής ζωής». Έτσι, η γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού μπορεί να αποτελέσει πεδίο μελέτης σε σχέση με την προφορική, ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του. Συνεπώς, και η παρουσία ή η απουσία τύπων βενετικών/ιταλικών ή και αραβικών/τουρκικών στο δημοτικό τραγούδι της Κρήτης θα πρέπει να συμβαδίζει με το επίπεδο της προφορικής γλώσσας.

Επιπλέον, στα δημοτικά τραγούδια εγγράφονται αντιλήψεις που άπτονται ποικίλων εκφάνσεων της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής, με τις διαγενεακές και έμφυλες σχέσεις, τη λαϊκή πίστη και λατρεία, την οικονομία και την ιστορική πραγματικότητα. Στο πλαίσιο αυτό διευκολύνεται η προσέγγιση του κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου της εποχής που ερευνάται κάθε φορά, καθώς και της γλωσσικής πραγματικότητας με την οποία αποτυπώνεται όχι μόνο μια παγιωμένη κατάσταση στη γλώσσα αλλά και η μεταβολή που υπέστη η γλώσσα τόσο σε μορφολογικό όσο και σε σημασιολογικό επίπεδο.

Μια οπτική υπό την οποία διαγράφονται οι παραπάνω σχέσεις είναι αυτό της διακειμενικότητας, που αφορά τα δίκτυα σχέσεων μεταξύ κειμένων όπως αποκαλύπτονται μέσα στα κείμενα (προφορικά ή γραπτά). Η διακειμενικότητα έγκειται στο ότι τα κείμενα μπορούν να εντάσσονται σε ποικίλα συμφραζόμενα διατηρώντας παράλληλα «τη σφραγίδα τους», με αποτέλεσμα να κουβαλούν «μέρος της ιστορίας τους από προηγούμενες κοινωνικές τους χρήσεις» (Τσιτσιπής, 2001: 133). Οι δεσμοί αυτοί μεταξύ των κειμένων άλλοτε υπερτονίζονται και άλλοτε αποσιωπούνται

ή υποβαθμίζονται από τις γλωσσικές κοινότητες, ανάλογα με τις συνθήκες και τις ανάγκες τους και τα πολιτικά, πολιτισμικά και κοινωνικο-οικονομικά συμφραζόμενα (Τσιτσιπής, 2001). Πρόκειται για σχέσεις ομοιότητας και διαφοράς. Όπως παρατηρεί η Martinez-Alfaro (1996: 268), η διακειμενικότητα προϋποθέτει την κατανόηση των κειμένων «όχι ως αυτοτελή συστήματα αλλά στη διαφοροποίηση και την ιστορικότητά τους, ως ίχνη και ιχνηλασίες της διαφορετικότητας, αφού διαμορφώνονται από την επανάληψη και τον μετασχηματισμό άλλων κειμενικών δομών».

Κατά τον Foley (1992) η διακειμενικότητα στην προφορική παράδοση σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο οι παραδοσιακές προφορικές αφηγήσεις ενσωματώνονται στο πολιτισμικό τους πλαίσιο και στην επιτέλεση, δηλ. δεν βασίζονται σε δια-κειμενικές αλληλεπιδράσεις αλλά περισσότερο στην ίδια την επιτέλεση (είτε άμεσα ως ένα βιωμένο γεγονός-εμπειρία είτε έμμεσα στη μορφή της ρητορικής του αναπαράστασης) αλλά και στην από κοινού εμπάπτιση τόσο του ερμηνευτή όσο και του κοινού στο πλαίσιο της παράδοσης, που αποτελεί την κοινή βιωματική τους κληρονομιά.

Φωτ. 8: Χιράμι (μάλλινη λεπτή κουβέρτα) με αναπαράσταση χορού (Κοκολάκη, 2018)

Στα δύο αυτά βιβλία, με βάση τις παρατηρήσεις της ίδιας της συγγραφέως, μολονότι το κρητικό γλωσσικό ιδίωμα φαίνεται να ενσωματώνει ξένα στοιχεία, τα αφομοιώνει δημιουργικά και τα κάνει δικά του, διατηρώντας διαχρονικά την καθαρότητά του και τη στενή του σχέση με τη βυζαντινή παράδοση.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά το ότι η ίδια η συγγραφέας αναγνωρίζει την επίδραση από τις ιστορικές πολιτισμικές και γλωσσικές επαφές του πληθυσμού της Κρήτης με άλλους λαούς, ιδιαίτερα με τους κατακτητές της, επιμένει στη γλωσσική καθαρότητα και αυθεντικότητα, προφανώς θέλοντας να τονίσει το φαινόμενο της γλωσσικής διατήρησης και της ανθεκτικότητας του κρητικού ιδιώματος παρά τις αφομοιωτικές πιέσεις (γλωσσικές, πολιτισμικές-θρησκευτικές, πολιτικές αλλά και κοινωνικοοικονομικές) που δέχθηκε κατά τη διάρκεια των μακραίωνων κατακτήσεων.

Ωστόσο, η φυσική πορεία των γλωσσών στη διάρκεια του χρόνου είναι η μεταβολή. Σύμφωνα με την Φραγκουδάκη (2001), οι γλώσσες επιβιώνουν στον χρόνο επειδή αλλάζουν λόγω της χρήσης τους και σύμφωνα με τις εκάστοτε νέες ανάγκες επικοινωνίας και τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η Aitchison χαρακτηριστικά λέει:

Σε έναν κόσμο όπου οι άνθρωποι γερνούν, οι γυρίνοι μετατρέπονται σε βατράχους, και το γάλα μετατρέπεται σε τυρί, θα ήταν περιεργό αν μόνο η γλώσσα παρέμεινε αναλλοίωτη. Όπως ο διάσημος Ελβετός γλωσσολόγος Ferdinand de Saussure σημείωσε: «Ο χρόνος αλλάζει τα πάντα: δεν υπάρχει λόγος η γλώσσα να ξεφύγει από αυτόν τον συμπαντικό νόμο» (Aitchison, 2003: 4).

Εντούτοις, η γλωσσική μεταβολή συχνά αντιμετωπίζεται αρνητικά, ως παρακμή ή (δια)φθορά ή ακόμη ως αλλοτρίωση, ως μίανση και απώλεια της «καθαρότητας». Η Aitchison (2003: 13, 251) εντοπίζει τις ρίζες του αιτήματος για καθαρότητα της γλώσσας σε «μια φυσική νοσταλγική τάση, συμπληρωμένη και εντεινόμενη από κοινωνικές πιέσεις», καθώς και σε φιλοσοφικές/θρησκευτικές προκαταλήψεις.

Ο Bakhtin μιλά για «ετερογλωσσία», την εσωτερική διαφοροποίηση, τη διαστρωμάτωση οποιασδήποτε εθνικής γλώσσας (1981: 67), που εξασφαλίζει τη δυναμική της, καταρρίπτοντας τον μύθο της γλωσσικής ομοιομορφίας και ομοιογένειας:

Και αυτή η διαστρωμάτωση και η ετερογένεια, μόλις πραγματοποιηθεί, δεν είναι μόνο ένα στατικό αμετάβλητο της γλωσσικής ζωής, αλλά και αυτό που εξασφαλίζει τη δυναμική της: η διαστρωμάτωση και η ετερογλωσσία διευρύνονται και βαθαινούν όσο η γλώσσα είναι ζωντανή και αναπτύσσεται. Παράλληλα με τις κεντρομόλες δυνάμεις, οι φυγόκεντρες δυνάμεις της γλώσσας συνεχίζουν το αδιάκοπο έργο τους. Παράλληλα με τον λεκτικό-ιδεολογικό συγκεντρωτισμό και ενοποίηση, προχωρούν οι αδιάκοπες διαδικασίες αποκέντρωσης και αποενοποίησης (Bakhtin, 1981: 272).

Σε συνέχεια της μπαχτινικής ετερογλωσσικής κοινωνικής συγκρότησης, πολύ σημαντική είναι και η «πολυφωνικότητα», «η πολλαπλότητα των ιδεολογικών θέσεων» των λέξεων (Τσιτσιπής, 2001: 133).

Επιπλέον, όπως είδαμε παραπάνω, οι συγγραφείς, Σοφία Κοκολάκη και Νικόλαος Αντωνίου, παρατηρούν ότι πολλοί ιστορικοί και ερευνητές της γλώσσας βλέπουν με επιφύλαξη τις ξένες λέξεις, ιδιαίτερα δε της Οθωμανικής περιόδου, καθώς θεωρούν ότι «νόθευσαν» την «καθαρότητα» του κρητικού ιδιώματος. Σύμφωνα με τον Herzfeld,

Επειδή τα επίσημα πολιτισμικά μορφώματα της Ελλάδας θεμελιώνονται σε μεγάλο βαθμό στο ιδεώδες μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας που αντλεί από την κλασική αρχαιότητα, ό «Ελληνισμός» υπήρξε για το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της χώρας η κυρίαρχη επίσημη εκδοχή της εθνικής ταυτότητας. Είναι η εκδοχή που μπορεί επαξίως να παρουσιαστεί στους έξω, διότι συνάδει προς τα ιδεώδη μιας αναγεννημένης Ελλάδας. Τα ίχνη των μεταγενέστερων πολιτισμικών συμφύσεων προκαλούν αμηχανία, όπως κάθε ξένο πράγμα, έστω και αν είναι κοινωνικά οικεία (Herzfeld, 1998: 131).

Αυτή η ρητορική συνδέεται ευρύτερα με τη συζήτηση για την ταυτότητα και την καταγωγή των Ελλήνων η οποία ταλαντεύεται ανάμεσα στην αναγωγή στην κλασική αρχαιότητα και στην πιο πρόσφατη ιστορία (ανάμεσα στην προηγμένη δύση και την ανατολή). Η αντιφατική αυτή αντίληψη

για τη διαμόρφωση της νεότερης ελληνικής ταυτότητας αντικατοπτρίζεται στο γλωσσικό ζήτημα και την ένταση ανάμεσα στην καθαρεύουσα και τη δημοτική με τη συνειδητή επιβολή «εκ των άνω» μιας ιδέας περί της καθαρότητας και αυθεντικότητας τόσο της ελληνικής γλώσσας όσο και του πολιτισμού:

Η συνακόλουθη φροντίδα τους για το λεπτό ερώτημα, ποια είναι η αυθεντική ελληνική γλώσσα –εκείνη που ομιλείται στις καθημερινές συναναστροφές ή οι διάφοροι βαθμοί της νεοκλασικής αποκατάστασής της– κυριάρχησε στην εκπαίδευση, στην πολιτική και τη λογοτεχνία πολύ πριν από την ίδρυση του γραφειοκρατικού έθνους-κράτους (Herzfeld, 1998: 130).

Ο Χριστίδης (2001) επισημαίνει τη διαχρονική υποτίμηση της ομιλούμενης γλώσσας «στο πλαίσιο του μακραίωνου αττικισμού (ελληνιστικού και βυζαντινού)» έναντι της αρχαίας/αρχαιότροπης γλώσσας. Η διάκριση αυτή επαναλαμβάνεται τον 19ο αι., εντός ενός άλλου πλαισίου, αυτού της «ελληνικής εθνογένεσης» και της διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας του νεοσύστατου ελληνικού εθνικού κράτους, αποδεικνύοντας μέσω της καθαρεύουσας τη γλωσσική και πολιτισμική συνέχεια από την αρχαία ελληνική κληρονομιά. Παράλληλα, ωστόσο, αναδεικνύει μέσα από το παράδειγμα της γαλλικής επανάστασης, ιστορικά, τη διάκριση ανάμεσα σε πρότυπες γραμματειακές γλώσσες/χρήσεις και σε ομιλούμενες μορφές γλωσσών/χρήσεων και τη στάση υποτίμησης προς τις τελευταίες.

Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι βρέθηκε στο επίκεντρο αυτής της διαμάχης και υπέστη τις συνέπειές της: κατά την καταγραφή του έχει δεχθεί «βελτίωση», «ωραιοποίηση», έχει υποστεί «νοθεία» (Πολίτης, 2010) με συστηματική γλωσσική αλλοίωση, μετρική και φιλολογική εν γένει αποκατάσταση όχι μόνο λόγω της παρέμβασης των υποστηρικτών της καθαρεύουσας αλλά και στο πλαίσιο της «εθνογένεσης», του πατριωτικού εθνοκεντρισμού και της διαμόρφωσης μιας εθνικής ταυτότητας (ό.π.).

Αντιστοίχως, ο R. Watts (2010) τονίζει τον ρόλο των κυρίαρχων λόγων για τη γλώσσα, που διαδίδονται και επιβάλλονται ως αφηγήσεις με κύρος και αλήθεια μέσω της θεσμοθέτησής τους (οικογένεια, σχολείο, πολιτική, μέσα ενημέρωσης κ.λπ.), φέροντας το παράδειγμα της διάκρισης στην Αγγλία μεταξύ της «εκλεπτυσμένης γλώσσας» των ευγενών, σε αντίθεση με τη «χυδαία γλώσσα» των κατώτερων τάξεων. Μάλιστα, κατά τη συλλογή και καταγραφή των λαϊκών τραγουδιών, υπήρξε η τάση οι συλλογείς να τα επεξεργάζονται και να τα τυποποιούν μουσικά και γλωσσικά, για να τα εξευγενίσουν κατά κάποιο τρόπο και να τα καταστήσουν «κατάλληλα» για εκτέλεση στα σαλόνια της μεσαίας τάξης ή σε συναυλίες. Η οπτική της γλωσσικής μεταβολής «από τα κάτω», όπως την ονομάζει, αφορά τη χρήση της γλώσσας από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Μέσα σε αυτήν εντάσσει και το λαϊκό τραγούδι (*folk song*) ως έναν τομέα της γλώσσας «από τα κάτω» που δεν έχει επαρκώς μελετηθεί στην κοινωνιογλωσσολογία παρά το ότι αποτελεί «μια μορφή γλωσσικής πραγματώσης που αναδεικνύει έναν πλούτο μορφών λαϊκής ψυχαγωγίας με ιστορικό βάθος και συνεχιζόμενη δημοτικότητα μέχρι σήμερα» (Watts, 2010: 321).

Επιπροσθέτως, σε σχέση με τον σχηματισμό της «κρητικής» τοπικής ταυτότητας, στο πλαίσιο πάντα μιας ελληνικότητας ενιαίας και αδιάσπαστης στο πέρασμα των αιώνων, ο Herzfeld (2003: 283) παρατηρεί ότι οι σύγχρονοι Κρητικοί έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στο μινωικό παρελθόν τους σε μια προσπάθεια να τονίσουν την ιδιαίτερη συμβολή του νησιού τους στον πολιτισμό (τον ελληνικό και γενικά τον δυτικό), ενώ οι πιο πρόσφατοι εισβολείς, κυρίως οι Τούρκοι και λιγότερο οι Βενετοί (αν και δυτικοί) «παραμένουν πηγές πιθανής αμηχανίας» (Herzfeld, 2003: 282).

Η Κρήτη ήταν πάντα μια σημαντική δύναμη πολιτισμού, οικονομίας και εμπορίου, αποτελώντας ένα κρίσιμο σταυροδρόμι λόγω της γεωπολιτικής της σημασίας κατά τους προϊστορικούς, κλασικούς, ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στους βυζαντινούς χρόνους αλλά και στα χρόνια της Ενετοκρατίας (1204-1669) που, αν και δύσκολα και σκληρά, όπως είδαμε, επέτρεψαν στην Κρήτη να ακμάσει υπό την επίδραση της ιταλικής Αναγέννησης την εποχή που η ηπειρωτική Ελλάδα υπέφερε από την τουρκική καταπίεση.

Φωτ. 9: Wit, Frederik de Publisher: Wit, Frederik de Date: 1680,
maps.bpl.org.

Τα μεγάλα επιτεύγματα, ειδικά στην τέχνη² κατά την Ενετοκρατία στην Κρήτη, ήταν προϊόν ενός μείγματος της δυτικής ευρωπαϊκής υψηλής κουλτούρας και της τοπικής λαϊκής παράδοσης και αποτελούν μέρος μιας σύνθετης ταυτότητας:

η ένδοξη σύνδεση με τον λεγόμενο υψηλό πολιτισμό της δυτικής Ευρώπης, ειδικά σε μια μορφή που αναμειγνύει την αισθητική της τελευταίας με εμφανή στοιχεία της τοπικής λαογραφίας στην παράδοση στίχων, στην αρχιτεκτονική και, το πιο διάσημο από όλα, σε μια λαϊκή παράδοση αγιογραφίας [...], επιτρέπει στους ντόπιους μελετητές να διεκδικήσουν για την Κρήτη ένα επίπεδο πολιτιστικής πολυπλοκότητας που λίγες άλλες γεωγραφικά απομακρυσμένες περιοχές της Ελλάδας μπορούν καν να προσεγγίσουν (Herzfeld, 2003: 282).

² Σε μορφές τέχνης όπως: αρχιτεκτονική, αγιογραφία (Δαμασκηνός), ποίηση (Βιτσέντζος Κορνάρος, ο ποιητής του περιφημου Ερωτόκριτου από τη Σητεία), θέατρο – τραγωδία και κωμωδία (π.χ. Χορτάτζης).

Επίλογος

Η αντίληψη ότι η γλώσσα συνεχώς μεταβάλλεται προϋποθέτει την επενέργεια ενδογενών παραγόντων, που απορρέουν, δηλαδή, από την ίδια τη δομή και τη λειτουργία της γλώσσας ως συστήματος, καθώς και εξωγενών, δηλαδή τις επικοινωνιακές ανάγκες των ομιλητών οι οποίες καθορίζονται από κοινωνικές, οικονομικές, ιστορικές και άλλες παραμέτρους.

Έτσι, η συγγραφέας και στα δύο βιβλία, αντλώντας στοιχεία από το Δημοτικό τραγούδι της Κρήτης, κυρίως όπως καταγράφηκε από τις αρχές του 20ού αιώνα, και λαμβάνοντας υπόψη ότι η γλώσσα είναι ρευστή, δυναμική και σχετίζεται με τις ανάγκες των ανθρώπων που τη μιλούν, διατυπώνει τον προβληματισμό της και αφήνει ανοιχτό το πεδίο για μελλοντικές προσεγγίσεις. Υπό το πρίσμα των όσων συζητήθηκαν, ενδεχόμενες αστοχίες του έργου της ίσως οφείλονται και στο υλικό το οποίο είχε στη διάθεσή της αλλά και στην περισσότερο βιωματική και εμπειρική προσέγγισή της και εμπλοκή της, ούσα και η ίδια σε έναν διπλό και αντιφατικό ρόλο, αυτού του παράλληλου ρόλου της ερευνήτριας και ερευνώμενης.

Η σύγχρονη εποχή, των ραγδαίων μεταβολών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης προβλημάτιζε ιδιαίτερα τη συγγραφέα, ώστε στο τελευταίο βιβλίο της να εκφράσει απαισιόδοξη άποψη σε σχέση τόσο με το παρόν όσο και με το μέλλον του κρητικού ιδιώματος. Ο σύγχρονος τρόπος ζωής, με την εντατικοποίηση, την επιτάχυνση της παγκοσμιοποίησης, την ευρεία χρήση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και τις πολλαπλές κρίσεις, μεταξύ των οποίων πολέμους και φυσικές καταστροφές, απειλούν υποβαθμίζοντας, καταστρέφοντας, αλλοιώνοντας ή υποκαθιστώντας την πολιτισμική κληρονομιά, υλική και άυλη –όπως διαχρονικά εξάλλου τονίζεται στις ευρωπαϊκές και διεθνείς συμβάσεις– καθιστώντας ευάλωτη περισσότερο την προφορική παράδοση. Για τον λόγο αυτό, βέβαια, οι προσπάθειες καταγραφής στοιχείων με σκοπό τη διάσωσή τους, είναι πολύ σημαντικές. Εντούτοις, η κατάδηλη αυτή ανάγκη καταγραφής της προφορικής παράδοσης και η δημιουργία λεξικών τοπικών ιδιωμάτων εν μέρει υποδηλώνουν την απομάκρυνση από τις παραδοσιακές μορφές.

Η γλωσσική μεταβολή, ωστόσο, είναι μια διαδικασία η οποία δεν θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως πορεία προς το καλύτερο ή το χειρότερο. Υπό την οπτική της αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε γλώσσα και κοινωνία/πολιτισμό και της αντίληψης για παράλληλη διαδρομή γλώσσας και κοινωνίας, οι μεταβολές της γλώσσας οι οποίες σημειώνονται σε συντακτικό, μορφολογικό και σημασιολογικό επίπεδο ακολουθούν τις μεταβολές που σημειώνονται σε ιστορικό, κοινωνικό-πολιτισμικό επίπεδο.

Υιοθετώντας, επιπλέον, την αισιόδοξη στάση ζωής και τη δημιουργική σκέψη που χαρακτήριζε τη συγγραφέα, θα ήθελα να κλείσω με την παρατήρηση ότι σήμερα η παράδοση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται απλά ως νοσταλγία παλαιών μορφών ζωής ή ως στατικό κληροδότημα του παρελθόντος το οποίο οφείλουμε να διασώσουμε ή να διατηρήσουμε. Αντίθετα, η παράδοση, ως τρόπος και ουσία ζωής, μεταλλάσσεται και ανανεώνεται. Είναι στο χέρι μας να προχωρήσουμε πέρα από μια τεχνητή αναβίωσή της και να προσπαθήσουμε να την αξιοποιήσουμε δημιουργικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aitchison, J. (2001). *Language Change: Progress or Decay? (3rd ed)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bakhtin, M. M. (1981). *The dialogic imagination*. (ed. M. Holquist). Austin: University of Texas Press.
- Brown, H. D. (1994). *Principles of Language Learning and Teaching (3rd ed)*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Regents.
- Connerton, P. (2009). *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Δεμερτζής, Κ. (Επιμ.) (1971). *Μεθοδικός οδηγός αρχαίων ελληνικών. Σύμβουλος επιτυχίας*. Αθήνα: Αυλός.
- Ellen, R. & Fischer, M. D. (2013). Introduction: On the Concept of Cultural Transmission. In R. Ellen, S. J. Lycett & S. E. Johns (Eds), *Understanding Cultural Transmission in Anthropology. A Critical Synthesis*. Oxford: Berghahn Books, pp. 1-54.
- Ellen, R. & Harris, H. (2000). "Introduction". In R.F. Ellen, P. Parkes & A. Bicker (eds), *Indigenous environmental knowledge and its transformations*. Amsterdam: Harwood, pp. 1-32.
- Friedl, E. (1964). Lagging Emulation in Post-Peasant Society. *American Anthropologist*, N.S. 66(3,1): 569- 586.
- Foley, J.M. (1992). Word-Power, Performance, and Tradition. *The Journal of American Folklore*, 105(No. 417): 275-301 <https://doi.org/10.2307/541757>
- Geertz, C. (1966). Religion as a Cultural System. In M. Banton (ed), *Anthropological Approaches to the Study of Religion. A. S. A. Monographs*, 3. London: Tavistock Publications, pp. 1-46.
- Herzfeld, M. (2003). Localism and the Logic of Nationalistic Folklore: Cretan Reflections. *Comparative Studies in Society and History*, 45: 281-310.
- Herzfeld, M., (1998). *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη. Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*. (Μτφ Ρ. Αστρινάκη) (Επιμ. & εισαγ. Ε. Παπαταξιάρχης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Herzfeld, M. (2020). *Ours Once More: Folklore, ideology and the Making of Modern Greece. New and Revised Edition*. New York: Berghahn.
- Hobsbawm, E. J. (1998). *On History*. London: Abacus.
- Jiang, W. (2000). The relationship between culture and language. *ELT Journal*, 54(4), 328–334, <https://doi.org/10.1093/elt/54.4.328>
- Kokolaki, M. (2011). *Continuity and change: traditional diet in a modern Cretan town*. PhD Thesis. Canterbury: University of Kent.
- Κοκολάκη, Μ. (2018). *Εξυφαίνοντας την παράδοση. Η παραδοσιακή υφαντική ως ποιητική των γυναικών στο Επάνω Μεραμπέλλο*. Αθήνα: Καλλιγράφος
- Κοκολάκη, Σ. (1964). Η Γραμματική και ο προσφορότερος τρόπος διδασκαλίας αυτής εις τα σχολεία Μέσης Εκπαιδύσεως. Στο *Πρακτικά Γ' Παιδαγωγικού Συνεδρίου Γενικής Επιθεωρήσεως Ξένων Σχολείων εν Θεσσαλονίκη (5-7 Δεκεμβρίου 1963)*. Θεσσαλονίκη: Γενική Επιθεώρησις Ξένων Σχολείων, σσ. 71-82.
- Κοκολάκη-Αντωνίου, Σ. (1997). *Ιταλοβενετικές Γλωσσικές Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης*. Αθήνα: Αδελφοί Γ. Βλάσση Ο.Ε.
- Κοκολάκη-Αντωνίου, Σ. & Αντωνίου, Ν. (1999). *Αραβοτουρκικές Κατακτήσεις και οι Γλωσσικές τους Επιδράσεις στο Δημοτικό Τραγούδι της Κρήτης*. Αθήνα: Αδελφοί Γ. Βλάσση Ο.Ε.
- Κοκολάκη-Αντωνίου, Σ. & Κωτούλα, Ζ. (1985). *Η νεοελληνική σύνταξη σε απλά μαθήματα*. Έκδ. 15^η Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1978). *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας: Κριτική ανάλυση*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Λουκάτος, Δ. (1977). *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Martinez-Alfaro, M. J. (1996). *Intertextuality: Origins and Development of the Concept*. *Atlantis*, 18 (1/2), 268-285.
- Μερακλής, Μ. (1992). *Λαϊκή Τέχνη. Ελληνική Λαογραφία, Γ' Τόμος*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Pansa, A. (1978). *Ποιητική Οδοιπορία*. (Μτφρ. & Εισ. Σοφία Κοκολάκη-Αντωνίου). Αθήνα: Γράμματα.

- Πολίτης, Α. (2010). *Το δημοτικό τραγούδι*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Saunier, G. (1989). 'ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ (1970-1986) ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ. Α' ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ'. *Μνήμων* 12: 67-88. <https://doi.org/10.12681/mnimon.383>.
- Stewart, C. (1993). Ηγεμονισμός ή ορθολογισμός; Η θέση του υπερφυσικού στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο Ε. Παπαταξιάρχης & Θ. Παραδέλλης, *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 157-191.
- Sutton, D. E. (1998). *Memories Cast in Stone: the relevance of the past in everyday life*. Oxford: Berg.
- Τσιτσιπής, Λ. (2001). *Εισαγωγή στην Ανθρωπολογία της Γλώσσας. Γλώσσα, Ιδεολογία, Διαλογικότητα και Επιτέλεση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Watts, R. (2010). Using folk songs as a source for dialect change? The pervasive effects of attitudes. *Multilingua* 29: 307-335. DOI 10.1515/mult.2010.015
- Yiakoumaki, V. (2006). 'Local,' 'Ethnic,' and 'Rural' Food: On the Emergence of 'Cultural Diversity' in Post-EU-Accession Greece. *Journal of Modern Greek Studies*, 24: 415-445.
- Φραγκουδάκη, Α. (2001). Η γλωσσική φθορά και οι "μεγαλομανείς" γλώσσες. Στο Χάρης, Γ. (επιμ.), *Δέκα μύθοι για την ελληνική γλώσσα*. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 45-52.
- Χριστίδης, Α.-Φ. (2001). Η αρχαία και η νεότερη ελληνική γλώσσα: Η αυτονομία της δημοτικής. Στο Χάρης, Γ. (επιμ.), *Δέκα μύθοι για την ελληνική γλώσσα*. Αθήνα: Πατάκης, σσ.35-44.

Σύντομο Βιογραφικό Σημείωμα

Η **Μαρία Γ. Κοκολάκη** είναι πτυχιούχος του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στην Κοινωνική Ανθρωπολογία στο Πανεπιστήμιο του Κεντ, όπου εκπόνησε και τη διδακτορική της διατριβή στην Ανθρωπολογία. Έχει, επίσης, παρακολουθήσει μεταπτυχιακές σπουδές στη Λαογραφία. Μετά την ολοκλήρωση του διδακτορικού της, ορίστηκε Honorary Research Associate στη Σχολή Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Κεντ (2011-2014). Έχει διδάξει ως αναπληρώτρια και μόνιμη εκπαιδευτικός σε σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Υπηρέτησε με απόσπαση στο Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής από το 2011 ως το 2017. Από το 2014 ήταν εξωτερική συνεργάτιδα του Κέντρου Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Υπολογιστών (CSAC) των ερευνητικών κέντρων «HRAF Advanced Research Centres (EU)». Από το 2020 υπηρετεί ως ΕΔΙΠ στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΕΚΠΑ με γνωστικό αντικείμενο «Ανθρωπολογία της Εκπαίδευσης: εκπαιδευτικές και διδακτικές προσεγγίσεις». Είναι συγγραφέας του βιβλίου *Εξυφαίνοντας την Παράδοση. Η παραδοσιακή υφαντική ως ποιητική των γυναικών στο Επάνω Μεραμπέλλο*.

Short CV

Maria G. Kokolaki holds a B.A. in Philology from the Philosophical School of Athens, a M.A. in Social Anthropology and a PhD in Anthropology from the University of Kent at Canterbury, UK. She also attended the postgraduate specialisation programme in Greek Folklore at the Philosophical School of the Athens University. She was an Honorary Research Associate (2011-2014) at the School of Anthropology and Conservation of the University of Kent. She has worked as an educator in secondary schools. She has also worked for seven years at the Institute of Educational Policy (2011-2017). She was affiliated from 2014 as external research associate with the Centre of Social Anthropology and Computing (CSAC) of HRAF Advanced Research Centres (EU). Since 2020 she has been working as Laboratory Teaching Staff of Anthropology of Education and teaching applications in the Faculty of Primary Education of the University of Athens. She is the writer of the book *Weaving tradition. Traditional weaving as female poetics in Upper Merabello Crete*.